

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.02.176

УДК 908(477:46):930.25 «1740/1756»

Надія Кукса (м. Чигирин)

почесний краєзнавець України

завідувачка відділу «Суботівський історичний

музей» Національного історико-культурного

заповідника «Чигирин»

E-mail: Nadiya_Kuksa@meta.ua

ORSID: <https://orcid.org/0009-0005-6848-689X>

Церква Святого Пророка Іллі в Суботові у нововиявлених джерелах XVIII століття

У статті подається стислий огляд нововиявлених джерел з історії храму Святого Пророка Іллі в Суботові: протоколи єпископських візитацій 1740 та 1750 рр. та тексти маргіналії на аркушах богослужбових книг, написані у 1743, 1748 та 1756 рр. Опрацьована інформація дозволила скласти порівняльну характеристику стану церкви Святого Пророка Іллі – усипальниці Богдана Хмельницького за десятиліття між проведенням уніатських ревізій. Манускрипти являють собою виняткову історіографічну цінність, адже у них вміщені описові відомості про внутрішнє і зовнішнє облаштування сакральних споруд, церковне начиння, репертуар літургійних книг, дані про парафіяльне духовенство та церковний причт. Маргіналії, які вводимо до наукового обігу і подаємо до публікації вперше, дозволяють деталізувати історію храму та релігійної громади.

Ключові слова: церква Святого Пророка Іллі в Суботові, протоколи єпископських візитацій 1740 та 1750 рр., маргіналії на аркушах богослужбових книг.

Nadiya Kuksa (Chygyrin)

honorary local historian of Ukraine

head of the department «Subotiv historical

museum» of the National Historical and Cultural

of the reserve «Chigyrin»

E-mail: Nadiya_Kuksa@meta.ua

Church of the Holy Prophet Ilya in Subotov u newly discovered sources of the 18th century

The article presents a brief review of newly discovered sources on the history of the Church of the Holy Prophet Ilya in Subotov: protocols of episcopal visitations in 1740 and 1750 and marginalia texts on the pages of liturgical books, written in 1743, 1748 and 1756. The processed information made it possible to draw up a comparative description of the state of the Church of St. Prophet Elijah - the tomb of Bohdan Khmelnytskyi during the decade between the Uniate revisions. The manuscripts are of exceptional historiographical value, because they contain descriptive information about the internal and external arrangement of sacred buildings, church utensils, repertoire of liturgical books, data on parish clergy and church communion. The marginalia, which we introduce into scientific circulation and submit for publication for the first time, allow us to detail the history of the temple and the religious community.

Key words: Church of the Holy Prophet Ilya in Subotov, protocols of episcopal visitations of 1740 and 1750, marginalia on pages of liturgical books.

У зв'язку з історичними катаклізмами, які мали місце на Чигиринщині в XVII–XVIII ст., збереглося дуже мало документальних джерел, що стосуються історії культових споруд краю.

Попри свою значимість в історії України, церква Святого Пророка Іллі в Суботові – усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького, у першоджерелах представлена досить фрагментарно. Донедавна мали змогу проаналізувати лише два такі джерела: «Игумен Троицкого Пустынно-Мотренинского монастыря иеромонах Мельхиседек. Описание старства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих 1767 года»¹ та «Переписка по прошенію прихожан о присоединеи соседнего прихода к Михайловской церкви (3 июня – 18 сентября 1797 г.)»².

Останнім часом джерельна база щодо минулого храму поповнилася унікальними документами, серед яких протоколи уніатських візитацій 1740 та 1750 рр., а також тексти маргіналій на аркушах богослужбових книг, написані у 1743, 1748 та 1756 рр.

Манускрипти являють собою виняткову інформаційну цінність, адже у них вміщені описові відомості про зовнішню і внутрішню облаштування сакральних споруд, церковне начиння, репертуар літургійних книг, дані про парафіяльне духовенство та церковний причт.

Візитація 1740 р. згадується у «Сказаннях о населенных местностях...» Л. Похилевича, де говориться, що церква на той час була бідною, без огорожі, із злиденним церковним начинням: гробниця дерев'яна, чаша олов'яна, хоча була приходською для половини населення Суботова³.

Повний текст найдавнішого відомого на сьогодні візитаційного опису храму за 1740 р. нещодавно віднайдено у Державному архіві Житомирської області, оскільки

*Церква Святого Пророка Іллі в Суботові.
Світлина кінця XIX – початку XX ст.*

ки католицькі храми Чигиринщини (на той час переважна більшість від їх загальної кількості) відносилися до Київсько-Житомирської дієцезії.

Храм постав перед візитаторами у вкрай занедбаному стані із зруйнованими хорами, була відсутня солія з амвоном. Проте богослужіння проводились для нечисленної пастви, до якої входили мешканці з 50 господарств, до сповіді – плюс-мінус 250 осіб⁴.

Текст написано старопольською мовою із вкрапленнями латини. Отже, візитатори ксьондзи Теодор Басницький та Василь Андрієвський зазначали: «Візитація церкви суботівської святого пророка Іллі проведеної 20 січня старого стилю. У цьому містечку церква під назвою св. пророка Іллі кам'яна стара, опадла всередині оздоблена (?), без цвинтаря огорожена, збудована Хмельницьким. У ній коробка дерев'яна (карнавка – Ю. М.) з ..., олов'яний кран з реквізитом ... олов'яний хрест..., ампулки скляні, бронзове кадило,

¹ Игумен Троицкого Пустынно-Мотренинского монастыря иеромонах Мельхиседек. Описание старства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих 1767 года // Киевские епархиальные ведомости. 1863. № 10. С. 343–344.

² Державний архів Черкаської області, ф. 660, оп. 1, т. 2, спр. 137, арк. 10, 2. Переписка по прошенію прихожан о присоединеи соседнего прихода к Михайловской церкви (3 июня – 18 сентября 1797 г.).

³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 681.

⁴ Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 53, спр. 4. 1740, арк. 195. Обследование костелов Белоцерковского, Богуславского, Чигиринского и др. деканатов.

дзвін для літургії. (...) * ПУДАНОВИЙ червоний, другий БАГАЗІОВИЙ, епітрахиль червона ЛИЧУКОВА. Друга – з турецької матерії, поручів дві пари. Альба (біле облачення у католицьких священників – Ю. М.) одна, пояс шовковий зелений, другий – напівшовковий. ГУМЕРАТУ немає. Воздух великий напів (...) * дорогоцінний, з малими такими ж другий воздух з китайки. Образів на дошках 8 старих, хрест для процесій, хоругв полотняних три, дзвонів жадних нема, тільки клепало.

Книги. Тестамент чернігівський, служебничок і требничок київські, полуустав великий, обширний новгородський, октоїх малий писаний і часословець церковний.

Церква немає жодної ерекції, ані виділених ґрунтів...».

У реформаційному декреті було подано характеристику на настоятеля храму: «...да під час похорону за тілом померлого ходить, шлюби без заповіді і сповіді благословляє, не навчає молитов своїх парафіян, причащає дуже малих дітей, тому метрики абсолютно не пише, нумерату не уживає, ЦИМБОРУВ найсвятіших і пристойної чаші нема, святої води не зберігає у церкві. Звідси найперше, якщо є бажання залишатися при цій парафії, про поставлення від свого архіпастиря (єпископа – Ю. М.) до цієї церкви, щоб старався, а потім тих дітей, які мають добрі здібності, поодиноці сповідував, якщо станеться похорон, то ходив би перед тілом померлого, шлюби по трьох заповідях в недільні дні або на свята бувших після сповіді благословляв. Щонеділі своїх парафіян навчав, дуже малим дітям святого причастя не давав, в метрику, оправивши паперову книгу, охрещених, шлюбних, померлих порядно чисто писав і в цьому ж своєму реєстрі мав, нумерату уживав, святу воду для людей завжди зберігав, серйозно нагадуємо про це. А (...) * подаємо, якщо на майбутньому генеральному соборі не буде старатися про поставлення. Парафіянам треба мати якнайліпше старання щодо церкви, ЦИМБОРУМ на (...) * щоб зробили. Олов'яний посуд (?) наказуємо купити під інтер-

дикцією (забороною – ?) на церкву силою нинішнього декрету. Ксьондз Теодор (Федір – Ю. М.) Бєсницький (?) д(екан-?) павловський своєю рукою. Ксьондз Василь Андрієвський, д(екан-?) к(?), своєю рукою»⁵.

Очевидно, настоятель храму все ще дотримувався канонів православного церковного обряду, ігноруючи обрядово-канонічні приписи Замойського собору 1620 р.

«...Огород (сад) при резиденції, другий – над Тясмином (землі, що відносилися до храму. – прим. авторки). Податкам жодним парох не підлягає. До цієї церкви належить 50 господарств, для сповіді близько 250. Жодної роковщини не дає парохіві ані проскурні. При цій церкві нема жодного братства, тільки парафіяни...

Парох цієї церкви. При цій церкві є велебний Ієремія Базилевич, висвячений до церкви росошинської в цей чигиринський деканат Йосафатом Кроковським (Київським митрополитом – Ю. М.) у Києві 10 січня 1716 р. за козацизни, а потім перенісшися до суботівської церкви у 1724 р. отримав (її) в презент від ясновельможного й. м. п. Яблоновського, равського воєводи у 1736 р. Поставлення жодного нема до цієї церкви».*

Більш детальні відомості про подальшу руйнацію храму відслідковуються у візитації 1750 р., що зберігається у фондах Інституту рукопису ЦНБУ ім. В. Вернадського: «...Згадана церква дахом черепичним червоним покрита, однак за давності літ від негоди дірявим, у склепінні проваленим. Під час археологічних досліджень 50–70-х рр. ХХ ст. було віднайдено автентичну черепицю червоного кольору, покриту зеленою поливою. Очевидно, за час існування храму полива злуцилася, і на перший погляд покрівля здалася візитатору червонястою. На думку реставраторів, це цілком можливо, особливо, якщо полива була не надто високої якості. Мури, однак, цілі».⁶

Візитатор подає досить детальний опис внутрішньої частини церкви, наголошуючи, що іконостас у храмі взагалі відсутній:

⁵ Там само, стр. 4, арк.195.

⁶ Інститут рукопису ЦНБУ ім. В. Вернадського, шифр І 2463, 1750 р., арк.. 210 зв. – 211.

«Візит церкви у містечку Суботіві під назвою святого пророка Іллі, недіючої.

Церква. Та церква в самі бунти Богдана Хмельницького гетьмана Запорозького закладена коштом його чи радше багатьох людей невинних є вимурувана Року Божого 1651, де потім сам, поміччю Божою серйозно під містом Берестечком з усією черню своєю отримавши поразку, останні дні [хворів] й завершив своє життя і який там же при церкві згаданій спалений похований був, і якого потім війська польські, виїхавши громити козацтво у згадане місто [Суботів], з тамтешнім замком вогнем знищили бурхливим, а далі на розвіяння лопатами пустили на північний вітер, така загальна у тому краї люду традиція. Згадана церква дахом черепичним червоним покрита, однак за давності літ від негоди дірявим, у склепінні проваленим. Стіни, однак, цілі.

Вигляд всередині. Головний вівтар один трьома тканинами накритий. Дарохранильниця дерев'яна без кивоту над нею стоїть, у котрій частинки для причастя [тіла] Господнього зберігаються тамтешнім священиком: з необережності, а то й навмисно. Іконостасу немає. Ікон, тільки над вівтарем, чотири. Хрестів два дерев'яних. Свічників латунних три. Антимінс напрестольний тілесного кольору, корпорал один».** Також візитатор подає версію сплюндрування могили Богдана Хмельницького як таку, що побутувала

*Церква Святого Пророка Іллі в селі
Суботів. Світлина 1912 р.*

серед місцевого люду. Його розповідь пронизана негативним ставленням до гетьмана.

Виходячи із особливостей лексики, де польська мова чергується із латиною, однак досить часто вживаються специфічні звороти, характерні для місцевих мешканців, візитатор міг мати українське походження та проживав на Чигиринщині.

Як бачимо, згідно із цією візитацією, станом на 1750 р. богослужіння у храмі не проводилися. Роком побудови храму візитатор вважав 1651-й.

Доповнити відомості, вміщені у візитаціях 1740 та 1750 рр., дозволяють маргіналії на аркушах богослужбових книг, вміщені у дев'ятому томі видання Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей за 1875 р., виявлені та переписані у храмі Святого Пророка Іллі 24 липня 1865 р. товариства.⁷ Безперечно, у храмі були і інші богослужбові книги, проте дослідники акцентували увагу лише на тих із них, які мали дарчі написи.

Подано тексти приписок трьох богослужбових книг, видрукованих у друкарні Києво-Печерської лаври: Службеник 1743 р., Тріюдь 1747 р. та Тріюдь 1777 р.

Щодо року видання Тріюді 1777 р., очевидно закралася авторська або ж друкарська помилка, оскільки дарчий напис цього раритету датується 1748 роком(!) Тому більш вірогідним роком видання може бути 1747 р.⁸

Зауважимо, що на відміну від ревізії 1740 р., візитатори у 1750 р. не подають переліку богослужбових книг, наявних у храмі Святого Іллі, очевидно, у зв'язку з тим, що храм у той час не діяв, і святині були перенесені до церкви в ім'я Архистратига Михаїла.

Однак, зі змісту маргіналій можна зробити висновок, що храм Святого Іллі залишався недіючим впродовж нетривалого часу, адже маємо кілька богослужбових книг, у приписах яких йдеться що уже 1756 р., а то й раніше богослужіння у храмі відновилися.

⁷ Дополнение къ надписямъ собраннѣмъ А. П. Чирковымъ // Надписи находящіяся в Новороссійском краѣ. «Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей». Т. IX. 1875. С. 359.

⁸ Кукса Н. В. Напрестольне Євангеліє 1651 року із Свято-Михайлівської церкви в Суботіві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць. Вип. 19. К., 2010. С. 326–328.

Отже, на перший погляд, лаконічні тексти маргіналій, написані в усталеній формі (перегукуються з приписками на аркушах напрестольного рукописного Євангелія 1651 р. із місцевого храму Святого Архангела Михаїла⁹), дають нам уявлення про матеріальний стан частини населення Суботова: раритети були придбані за «3 руб.» та «за 6 руб.» – солідні на той час кошти, наводяться імена та прізвища людей, причетних до придбання манускрипту, що дозволяє порівняти з переліком голів домогосподарств, поданих у документі 1796 р. та співставити із прізвищами, які побутують дотепер, що окреслює картину корінних мешканців старого козацького села.

Не можемо залишити поза увагою і таку цікаву деталь, що у візитації 1740 р. єпископські ревізори зауважують на відсутність церковного братства. З тексту маргіналії дізнаємося, що станом на 1748 р. парафіяни уже зорганізувалися у цю інституцію, що свідчить про поступальний розвиток релігійної громади:

Найбільш інформативною є приписка на аркушах Тріоді 1747 р., зроблена 1756 р., тому вважаємо доцільним подати її текст повністю: «Року 1756 Во имя: Отца и Сина Святого Духа Аминь. ...За старанієм ктитора Никити Туголки и братства храму Святого Ілии купиль сію книгу зевомуу Триодь Василь Мокрії до храму Святого Пророка Ілии за отпущеніе грѣховъ своихъ и жени своей Маріи купленая сія книга цною за рублей шесть. А тольби хто ей от церкви божой отобрать albo продать либо присвоити себѣ albo украсти да будетъ трижды арыманафта проклять в сеи и будущівьки Аминь. И то записую сіе по именахъ и прозвискахъ братство Хведко Атамань, Матвѣи Брудник, Антонь Коюч-

никъ, Ивань Дорошенко, Матвѣи Бондар, Юско Ниловатін, Семень Руденко, Ивань Великіи, Дорош, Сидор Зреченко, Остапъ Стасенко, Сильвестръ Гуотльчиньсин под час не дай Боже, якої руїни albo збъгодъ якихъ вручаю томужь братству сію книгу и церкви аби не була в той час данна до иной церкви токмо до Пророка Ілии»¹⁰.

Не можемо залишити поза увагою і маргіналію Службеника 1743 р., де вказано, що книгу було подаровано до храму Святого архангела Михаїла в Суботіві, однак з невідомих нам причин раритет у 1865 р. перебував у бібліотеці церкви Святого Пророка Іллі.

Єпископські візитатори пов'язують храм із особою Богдана Хмельницького, більше того, вказують на нього як на місце поховання гетьмана. Протоколи єпископських візитацій містять і цікаві статистичні дані, що дозволяють визначити приблизну кількість населення у Суботіві. Це є спростуванням донедавна усталеної думки про обезлюднення Чигиринщини у ці часи. Маргіналії на аркушах богослужбових книг деталізують історію храму, дозволяють характеризувати його релігійну громаду.

Перед нами яскравий приклад того, коли єдина фраза із кількох слів може докорінно змінити погляд на перебіг історичних подій.

Отже, маємо цінні документальні джерела щодо ситуації навколо усипальниці Богдана Хмельницького всередині XVIII ст. Насамперед, варто відзначити, що у манускрипті 1750 р. знаходимо ще одне підтвердження року зведення храму як 1651 р. Однак, офіційно прийнятим вважається 1653 р., хоча цьому немає жодного документального підтвердження і постала ця дата у радянські часи.

⁹ Дополнение къ надписямъ собраннымъ А. П. Чирковымъ // Надписи на ходящияся в Новороссійскомъ крае. «Записки Императорскаго Одесскаго обществъ аистории и древностей. Т. IX. 1875. С. 359.

¹⁰ Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси: вид. Вертикаль, 2020. С. 10–11.

* За перекладом о. Юрія Мицика

** За варіантами перекладу Яніни Діденко та Олега Кочевих.

References

1. Pokhilevich L. (1864). *Skazaniya o naseleennykh mestnostyakh Kiyevskoy guberni*. – K. [in Ukrainian].
 2. Kuksa N.V. (2010). *Naprestol'ne Yevanheliye 1651 roku iz Svyato-Mykhaylivs'koyi tserkvy v Subotovi // Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini: zbirka naukovykh prats'*. Vyp. 19. – K. [in Ukrainian].
 3. Kuksa N. (2020). *Tserkva svyatoho proroka Illi v Subotovi: mynule i s'ohodennya usypal'nytsi Bohdana Khmel'nyts'koho*. – Cherkasy: vyd. Vertykal'. [in Ukrainian].
-

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.02.181

УДК 271.2-523.6(091)(477.46)"17"(045)

Валерій Ластовський (м. Київ),

доктор історичних наук, професор
кафедри міжнародних відносин Київського
національного університету культури і мистецтв

E-mail: lastov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII ст.

В статті аналізуються історичні події, пов'язані із функціонуванням Ірдинського (Виноградського) монастиря на Смілянщині впродовж усього XVIII століття в умовах протистояння двох держав – Російської імперії та Речі Посполитої. Відзначаються особливості цих історичних умов та процесів. Розкриваються зв'язки монастиря у цей час з різними суспільними верствами українського населення. На основі історичних джерел розглядається цілий ряд чинників, що впливали на розвиток обителі – суперництво між церковними структурами (православними та уніатськими), поширення впливу Російської імперії на Правобережжя, розвиток національного руху (гайдамацтво, Коліївщина) тощо.

Простежено розвиток Ірдинського (Виноградського) монастиря в умовах конкуренції політичних систем Російської імперії та Речі Посполитої на Правобережній Україні, його місце у відносинах між різними церковними структурами та зв'язки із місцевим населенням.

Наукова новизна статті полягає у розкритті процесу розвитку звичайного чернечого осередку на Правобережній Україні впродовж XVIII століття та уведенні до наукового обігу раніше неопублікованої інформації.

Ключові слова: Ірдинський (Виноградський) монастир, «закордонний» монастир, ченці, духовенство, Смілянщина, Правобережна Україна.

Valerii Lastovskyi (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, professor
of Department of International Relations,
Kyiv National University of Culture and Arts,

E-mail: lastov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>